

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ДОСЛІДЖЕННЯ ЕМПАТІЇ ЯК ПСИХОЛОГІЧНОГО МЕХАНІЗМУ ФОРМУВАННЯ ПРОСОЦІАЛЬНОЇ ПОВЕДІНКИ В МОЛОДШОМУ ШКІЛЬНОМУ ВІЦІ

Постановка проблеми

Актуальність дослідження просоціальної поведінки як особливого психологічного феномену обумовлюється соціально-історичною ситуацією розвитку української державності. Соціальні реалії, що склалися нині, вимагають нових підходів до виховання, докорінного переосмислення його парадигми, створення сприятливих умов для розвитку духовної, високоморальної особистості. Перші кроки в цьому напрямку вже зроблено. Мова йде про вагомі напрацювання вітчизняних вчених у галузі загальних підходів до гуманізації освіти (Г.О. Балл, І.Д. Бех, М.М. Беркулова, С.У.Гончаренко, Г.П. Нижник та ін.). Однак, поруч із позитивними зрушеннями в нашому суспільстві продовжують панувати суб'єкт-об'єктні взаємини, які підпорядковують людину світу речей, суттєво змінюють механізми людських стосунків та ламають пріоритети загальнолюдських цінностей. У цих умовах проблема гуманізації суспільства в цілому та стосунків між його членами, зокрема, стає виключно актуальною.

Концептуально будь-яка проблема будується на основі двох складників – мети та способів її досягнення. Якщо за мету прийняти гуманізацію суспільства, то одним із способів її досягнення буде створення сприятливих умов для формування просоціальної поведінки на кожному етапі онтогенетичного розвитку особистості. Ефективність розв'язання такої задачі залежить від того, наскільки ґрунтовно вивчені психологічні механізми формування суспільно корисної поведінки. Л.С. Виготський вказував: «Корінна задача, що стоїть перед психологом і полягає в тому, щоб винести назовні ті потаємні психологічні

механізми, за допомогою яких здійснювались складні психічні реакції » [3, с. 76].

В якості психологічних механізмів суспільно корисної поведінки науковці розглядають: соціальне схвалення та контроль; бажання суб'єкта поведінки відшкодувати збитки; наслідування просоціальної моделі; ототожнення з людиною, яка потрапила в скрутне становище; прагнення підтримати високу самооцінку чи послабити почуття провини; почуття обов'язку та соціальної відповідальності; емпатію.

Визнаючи закономірний факт неоднозначного трактування цих механізмів представниками різних шкіл, зазначимо, що серед них виділяються декілька універсальних. Мова йде про почуття провини, ідентифікацію, емпатію та рефлексію.

Аналіз останніх досліджень і публікацій з проблеми. На сьогодні в психологічній літературі існує достатньо оглядових робіт із проблем емпатії (С.Б. Борисенко, А.А. Валантинас, Л.П. Виговська, Т.П. Гаврилова та інші). Враховуючи обізнаність наукового загалу з цими роботами, не будемо вдаватися до їх детального опису, а сконцентруємо увагу на аналізі загальних тенденцій дослідження впливу видів емпатії на спрямованість поведінки особистості.

Аналіз наукових статей та монографій, присвячених цій проблемі, свідчить, що більшість українських та російських науковців відстоюють тезу про існування двох видів емпатії, які в одних випадках призводять до появи егоїстичних, а в інших – альтруїстичних тенденцій в поведінці [1; 2; 4; 5; 6;7]. Обумовленість альтруїстичної поведінки співчуттям (що розуміється як переживання суб'єкта в зв'язку з почуттями іншого) пояснюється дією стійкої альтруїстичної спрямованості емоційних переживань, яка виникає на основі потреби в благополуччі іншого та бажанні допомогти йому. Співпереживання ж (що розглядається як переживання суб'єктом тих же почуттів, які відчуває інший через ототожнення себе з ним), на думку цих авторів, не може сприяти здійсненню альтруїстичних вчинків тому, що в його основі лежить потреба суб'єкта у власному благополуччі.

Інакше трактується роль співпереживання західними науковцями (Дж. Аронфрід, Дж. Кок, К. Бетсон, К. Мак-Девіс, М. Хоффман та ін.), які саме його кладуть у основу діяльності допомоги.

Поруч із абсолютизацією ролі співчуття чи співпереживання, існує, на нашу думку, більш виважена позиція науковців про доцільність розглядати їх взаємопов'язаними ланками єдиного емпатійного ланцюга. Мова йде про погляди А.В. Запорожця й Я.З. Неверович [10] та Л.П. Стрелкової [8; 9], які співпереживання розуміють не тільки початковим компонентом емпатійного ланцюга, але й стимулом, що забезпечує інтенсивність та глибину проникнення в почуття іншої людини, а також енергетичним зарядом, який спрямовує процес розвитку на підвалини більш високого рівня – співчуття та дійової емпатії. Сходяться дослідники й на тому, що проміжні ланки емпатійного ланцюга динамічні, взаємопов'язані та володіють спрямованістю в одному напрямку, а саме – від співпереживання до співчуття.

До висновку про існування двох різнопланових емпатій у мотиваційній сфері : співчуття та співпереживання з підкріпленням негативної ролі останньої призвели модифікації емпатійних процесів у вигляді скорочень чи обривів певних ланок емпатійного процесу, які досить часто зустрічаються в житті.

Основна мета статті полягає в перевірці гіпотези, згідно якої співчуття та співпереживання виступають рівноправними „пусковими” механізмами здійснення суспільно корисних вчинків у молодшому шкільному віці. Різниця полягає в тому, що за умови співчуття суб'єкт ніби „розчиняється” у внутрішньому світі іншої людини, яка сприймається цінністю. При співчутті ж, хоча й зменшується психологічна відстань між „Я” та „не-Я” (який сприймається суб'єктом не меншою цінністю, ніж власне «Я»), однак, інший з його проблемами та переживаннями сприймається суб'єктом через призму власного „Я”. Але це не заважає суб'єктові зрозуміти стан іншого й допомогти йому.

Вибір у ролі обстежуваних молодших школярів не є випадковим. Саме цей період онтогенетичного розвитку особистості, на нашу думку, виступає

сенситивним для формування просоціальної поведінки. Подібне переконання ґрунтується на тому, що саме цей вік характеризується відкритістю дитини до зовнішніх впливів, сенситивністю до засвоєння нею просоціальних імперативів і окресленням кола особистісних цінностей (О.С. Богданова, О.В. Богдановська, М.Т. Дригус, О.О. Ставицький , Н.О. Шевченко та ін.), формуванням почуття відповідальності й обов'язку (Л.І. Божович), здібності до співчуття і співпереживання (А.А. Валантинас, Л.П. Виговська, Т.П. Гаврилова та ін.) та тенденцією до удосконалення й розвитку саморегуляції поведінки (О.Ю. Осадько, Р.В. Павелків, І.В. Сингаївська та ін.).

Процедура дослідження

Для виявлення кореляції між співчуттям і співпереживанням та рівнем сформованості суспільно корисної поведінки молодших школярів було складено вибірку із 120 учнів початкових класів Кіровоградських загальноосвітніх шкіл № 17 та 32.

1. Для визначення рівня сформованості просоціальної поведінки молодших школярів залучали до штучно змодельованих моральних колізій. Диференціація обстежуваних здійснювалася на основі таких критеріїв: ступінь активності, стійкості та самостійності суб'єктів у здійсненні просоціальних вчинків. Перехід зібраних непараметричних даних у кількісну форму здійснювався таким чином: 0 присвоювався, коли означені критерії не виявлялися в поведінці обстежуваних; 1 – критерії демонструвалися рідко за умови зовнішнього контролю; 2 – коли обмежені критерії спостерігалися під час включення обстежуваних до „легких” моральних колізій, за умови ж залучення їх до „складних” моральних колізій критерії виявлялися ситуативно, під впливом зовнішнього контролю чи особистісної зацікавленості. Цифру 3 присвоювали тим, хто виявляв активність, постійність та самостійність у розв'язанні як „легких”, так і „складних” моральних колізій на користь іншій особі.

2. З метою виявлення домінуючих видів та тенденцій емпатійних реакцій обстежуваних було використано методику „Незакінчені розповіді”, розроблену Т.П. Гавриловою [6].

Отримані результати та їх обговорення

1. Емпіричне вивчення сформованості просоціальної поведінки молодших школярів дозволило розподілити їх на чотири групи (див.Табл.1.). Розбіжності частот двох розподілів – контрольної та експериментальної груп, які склали учні других класів - виявилися статистично незначущими, про що свідчить емпіричне значення критерію Пірсона (χ^2), що дорівнює 6,37 при табличному 7,81 для рівня $P < 0,05$.

Таблиця 1.
Розподіл контингенту обстежуваних на групи за рівнем сформованості просоціальної поведінки

Індекси груп	Достатньо висок.рівень		Середній рівень		Низький рівень		Нульовий рівень	
	кіль-ть	%	кіль-ть	%	кіль-ть	%	кіль-ть	%
Конт.група								
2-А клас	3	10	5	16,6	15	50	7	3,3
2-В клас	1	3,3	8	26,6	15	50	6	20
Всього	4	6,6	13	21,7	30	50	13	21,7
Експ.група								
2-Б клас	4	13,3	9	30	12	40	5	16,6
2-Г клас	5	20	11	36,6	9	30	4	13,3
Всього	10	16,6	20	33,3	21	35	9	15
Заг.кіль-ть	14	11,6	33	27,5	51	42,5	22	18,3

2. Розподіл форм емпатії та їх стійкість серед обстежуваних подано в Таблиці 2. Слід наголосити, що результати обчислення коефіцієнта кореляції між рівнем сформованості просоціальної поведінки та мірою виявлення співчуття обстежуваних продемонстрували відсутність статистично значущої кореляції (в середньому складає величину 0,03 для $P > 0,05$), що підтверджує передбачення, згідно з яким і співчуття, і співпереживання слід розглядати рівноправними психологічними механізмами та складовими емоційного

підкріплення просоціальної поведінки в молодшому шкільному віці. Підтверджують цей висновок випадки, коли обстежувані, яких було віднесено до груп із достатньо високим та середнім рівнями сформованості просоціальної поведінки, демонстрували стійке співпереживання чи нестійку форму емпатії з домінуванням співпереживання. Поруч із цим, деякі молодші школярі, які продемонстрували низький рівень сформованості суспільно корисної поведінки, були віднесені до груп стійко співчуваючих чи нестійко емпатійних із домінуванням співчуття.

Таблиця 2.
Кількісне співвідношення груп обстежуваних за видами емпатійних реакцій на ситуації неблагополуччя іншого.

Індекси груп	Види емпатійних реакцій обстежуваних									
	Стійко співпереживаючі		Стійко співчуваючі		Нестійко емпатійні з переважан-ням співпереживання		Нестійко емпатійні з переважан-ням співчуття		Співчуття та співпереживання виявлено в однаковій мірі	
	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%	абс. к-ть	%	абс. К-ть	%
Конт.група										
2-А клас	3	10	2	6,6	13	43,3	7	23,3	5	16,6
2-В клас	4	13,3	1	3,3	12	40	9	30	4	13,3
Всього	7	11,6	3	5	25	41,6	16	26,6	9	15
Експ.група										
2-Б клас	2	6,6	-	-	15	50	8	26,6	5	16,6
2-Г клас	1	3,3	3	10	15	50	5	16,6	6	20
Всього	3	5	3	5	30	50	13	21,6	11	18,3
Заг.кіл-ть	10	8,3	6	5	55	45,8	29	24,1	20	16,6

Висновки з дослідження

Узагальнюючи результати проведеного дослідження зазначимо, що співчуття та співпереживання виступають рівноправними пусковими психологічними механізмами здійснення суспільно корисних вчинків у молодшому шкільному віці тому. Відбувається це за рахунок наближення

психологічних просторів «Я» та «не-Я», що призводить до розуміння стану «не-Я» та емоційного відгуку на почуття і переживання іншої людини. В результаті подібних перетворень інша людина починає сприйматися суб'єктом не меншою цінністю, ніж власне «Я». При цьому зростає ймовірність того, що в суб'єкта виникне прагнення здійснити просоціальний вчинок.

Разом із тим, необхідно констатувати, що наближення до іншої людини, яким би близьким воно не було, не передбачає абсолютного ототожнення суб'єкта з «не-Я». Емпатія передбачає лише тимчасове перебування суб'єкта в психологічному просторі іншої людини. При цьому дуже важливо підкреслити суттєву особливість емпатії: вона дозволяє сприймати внутрішній світ іншої людини так, як «начебто» сам суб'єкт поведінки тимчасово наблизився до неї й відчув себе на її місці. Але при цьому, суб'єкт не повинен ні на хвилинку забувати про умову «начебто». Якщо ж не дотримуватися цієї умови, то зростає ймовірність виникнення негативних переживань, які травмують психіку суб'єкта поведінки.

Момент наближення та розуміння психологічних просторів «Я» та «не-Я» із збереженням хоча б мінімальної дистанції між ними вбачається нам особливо важливим, адже за такої умови зберігається власна ідентичність суб'єкта поведінки, яка вважається базовим утворенням особистості й входить до кола основних потреб людини.

Перспективою подальших розвідок є дослідження ідентифікації та рефлексії як психологічних механізмів формування просоціальної поведінки в молодшому шкільному віці.

Література

1. Валантинас А.А. Взаимосвязь эмпатии и усвоения нравственных норм детьми младшего школьного возраста: Автореф. дис... канд. психол. наук. – Вильюнас, 1988. – 24 с.
2. Выговская Л. П. Эмпатийные отношения младших школьников,

- воспитывающихся вне семьи: Автореф. дис... канд. психол. наук. К., 1991. – 24 с.
3. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти томах / Под ред.. А.В.Запорожца Т. 6. – М.: Педагогика, 1984.
 4. Гаврилова Т.П. Роль эмпатии в формировании нравственных мотивов у детей // Некоторые актуальные психолого-педагогические проблемы воспитания и воспитывающего обучения. – М., 1976.
 5. Гаврилова Т.П. Экспериментальное изучение эмпатии у детей младшего школьного возраста // Вопросы психологии. – 1974. - № 5. – С.107 – 114.
 6. Гаврилова Т.П. Эмпатия и ее особенности у детей младшего и среднего школьного возраста : Дис. ... канд. психол. наук. – М., 1977. – 95 с.
 7. Кухаренко С.П. Статеві особливості емпатії вихованців школи-інтернату //Психологія. Збірник наукових праць НПУ імені М.П. Драгоманова. Випуск 13. – К.:Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2001. – 448 с.
 8. Стрелкова Л.П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников: Автореф. дис...канд. психол. наук. –М., 1987.- 21 с.
 9. Стрелкова Л. П. Психологические особенности развития эмпатии у дошкольников в семье и группе детского сада // Взаимодействие семьи и детского сада в нравственном воспитании дошкольников. – М., 1989.
 10. Развитие социальных эмоций у детей дошкольного возраста : Психологические исследования / Под ред. А. В. Запорожца, Я. З. Неверович. Науч.– исслед. ин-т дошкольного воспитания Акад. пед. наук СССР. – М.: Педагогика, 1986. - 176 с.